

Δείκτες ένταξης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία: Επιπολιτισμός, ψυχολογική και κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή

Βασίλης Παυλόπουλος

Μαρίνα Ντάλλα

Κατερίνα Γεωργαντή

Ηλίας Μπεζεβέγκης

Τομέας Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Η ένταξη των μεταναστών συνιστά μια πολυεπίπεδη, δυναμική διεργασία που αποσκοπεί στην απουσία διακρίσεων μεταξύ μεταναστών και γηγενούς πληθυσμού με παρόμοια κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά. Παρά τη διαρκώς αυξανόμενη παρουσία μεταναστών στην Ελλάδα τις τελευταίες δύο δεκαετίες, η χώρα μας δεν διαθέτει συστηματικό λειτουργικό ορισμό και μετρήσεις των δεικτών ένταξης των μεταναστών. Το κενό αυτό επιχείρησε να καλύψει ένα διεπιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα που χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Ένταξης (Δράση 2.1-2008) και συγκέντρωσε πληροφορίες για 6 τομείς ένταξης σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα 1843 μεταναστών πανελλαδικής κάλυψης. Στην ανακοίνωση αυτή παρουσιάζονται οι δείκτες που αφορούν τον επιπολιτισμό, την ψυχολογική και την κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή των μεταναστών. Με βάση την ανασκόπηση της διεθνούς και ελληνικής βιβλιογραφίας, κατασκευάστηκαν και μετρήθηκαν 2 δείκτες επιπολιτισμού (ελληνικός προσανατολισμός, εθνοτικός προσανατολισμός), 2 δείκτες ψυχολογικής προσαρμογής (επίπεδο ικανοποίησης, απουσία ψυχολογικών συμπτωμάτων) και 2 δείκτες κοινωνικοπολιτισμικής προσαρμογής (κοινωνική επάρκεια, υποστηρικτικά δίκτυα). Οι δείκτες αυτοί εξετάστηκαν τόσο στο συνολικό δείγμα, όσο και σε συνάρτηση με δημογραφικές παραμέτρους (εθνική καταγωγή, διάρκεια παραμονής στην Ελλάδα, φύλο, ηλικία, επίπεδο εκπαίδευσης, αστικότητα). Η θεωρητική και εμπειρική τεκμηρίωση των προτεινόμενων δεικτών παρέχει ένα χρήσιμο ερμηνευτικό πλαίσιο για την κατανόηση της ψυχοκοινωνικής προσαρμογής των μεταναστών, με εύλογες προεκτάσεις σε ζητήματα παρεμβάσεων και πολιτικής. Επιπλέον, αποτελεί σημείο αναφοράς για μελλοντικές ερευνητικές απόπειρες.

Ευχαριστίες

Τα εμπειρικά δεδομένα που παρουσιάζονται στην παρούσα ανακοίνωση προέρχονται από το ερευνητικό πρόγραμμα «Καθορισμός δεικτών για την αξιολόγηση των πολιτικών ένταξης υπηκόων τρίτων χωρών στην ελληνική κοινωνία», το οποίο συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Ένταξης (Ε.Τ.Ε., Δράση 2.1-08) και, εν μέρει, από εθνικούς πόρους.

ΕΤΕ 2.1-08 Καθορισμός δεικτών για την αξιολόγηση των πολιτικών ένταξης υπηκόων τρίτων χωρών στην ελληνική κοινωνία

- Συνεργαζόμενοι φορείς: Ε.Κ.Π.Α. (Τομέας Ψυχολογίας Φ.Π.Ψ. & Εργαστήριο Μελέτης της Μετανάστευσης και Διασποράς του Τμ. Πολιτικής Επιστήμης & Δημόσιας Διοίκησης), Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.), Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης
- Επιστ. υπεύθυνοι: Καθ. Ηλ. Μπεζεβέγκης, Αν. Καθ. Α. Κόντης
- Τομείς (δείκτες) ένταξης: αγορά εργασίας, στέγαση, υγεία-πρόνοια, εκπαίδευση, κοινωνική και πολιτική συμμετοχή, κοινωνικοπολιτισμική και ψυχολογική προσαρμογή

Δύο βασικές έννοιες: επιπολιτισμός και προσαρμογή

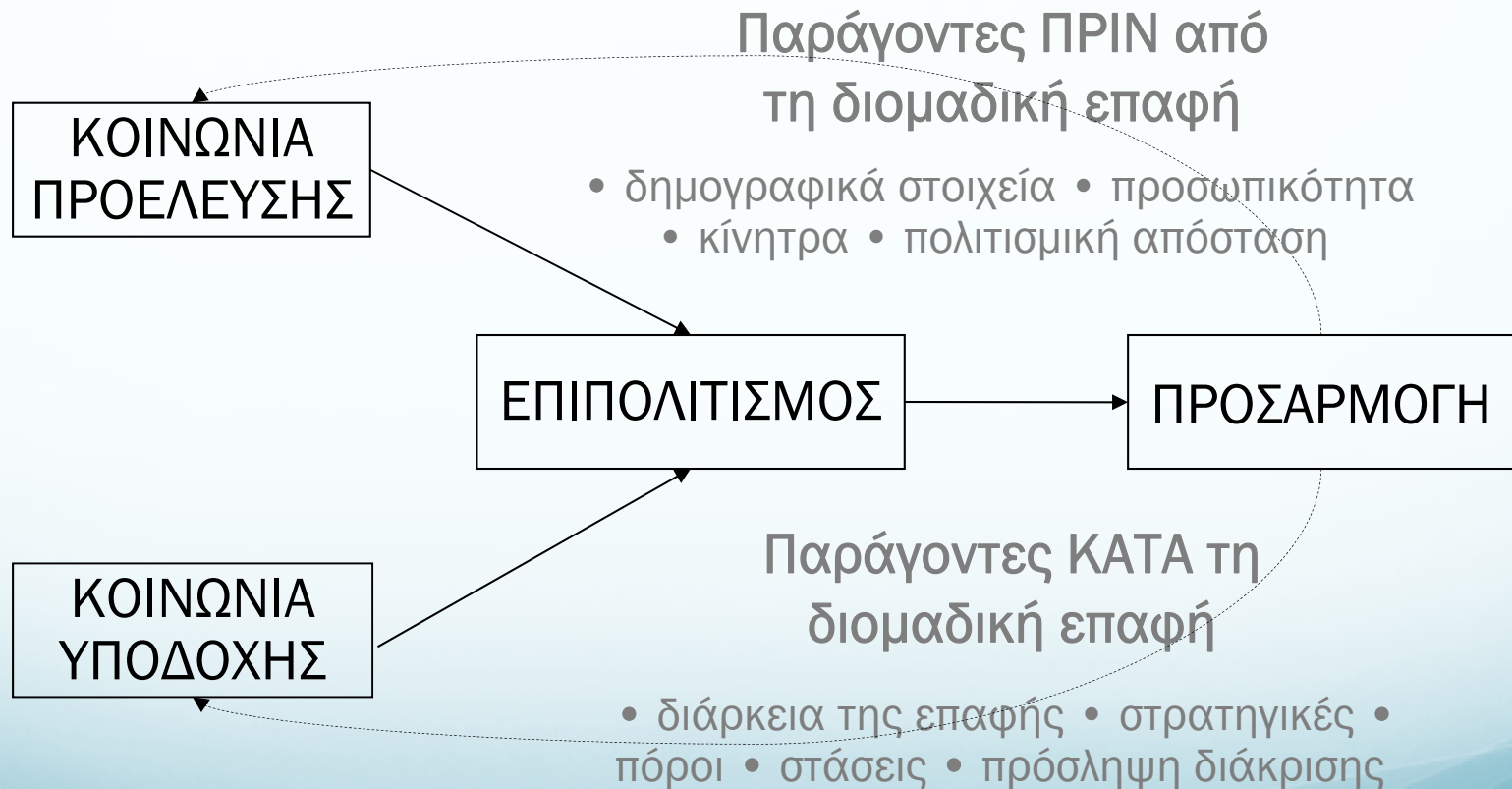
- **Επιπολιτισμός:** οι αμοιβαίες μεταβολές που προκύπτουν όταν άτομα ή ομάδες από διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο έρχονται σε άμεση και διαρκή επαφή (Redfield, Linton, & Herskovits, 1936).
  - **Προσαρμογή:** οι αλλαγές της συμπεριφοράς ως απόκριση στον «πολιτισμικό κλονισμό» της διαπολιτισμικής επαφής.
    - ✓ *ψυχολογική* (π.χ. ταυτότητα, αυτοεκτίμηση, ψυχική υγεία)
    - ✓ *κοινωνικοπολιτισμική* (π.χ. κοινωνικές δεξιότητες, δίκτυα)
- 👉 Προσαρμογή – ένταξη – ενσωμάτωση – αφομοίωση...

Ψυχολογικό μοντέλο του επιπολιτισμού (Berry, 1997, 2006)

Ομαδικό επίπεδο

Ατομικό επίπεδο

Κριτήρια επιλογής των δεικτών και μεθοδολογικές παρατηρήσεις

- Ανασκόπηση θεωρητικών σχημάτων και εμπειρικών ερευνών στη διεθνή και στην ελληνόφωνη βιβλιογραφία.
- Διαφοροποίηση εσω/εξω-ομάδας (μετανάστες/γηγενείς).
- Υποκειμενικές εκτιμήσεις έναντι αντικειμενικών μετρήσεων.
- Απουσία εξωτερικών κριτηρίων αναφοράς.
- Απουσία σημείου μηδέν και σταθερής μονάδας μέτρησης.
- Σύντμηση ψυχομετρικών κλιμάκων.
- Ιεραρχική οργάνωση των δεικτών.

Εμπειρική έρευνα I: Αυτοαναφορές μεταναστών

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗΣ & ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΕΝΤΑΞΗΣ ΥΠΗΚΩΝ ΤΡΙΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΔΡΑΣΗ 2.1 "ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΔΕΙΚΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΥΠΗΚΩΝ ΤΡΙΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ". ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ: 629.664 ΕΥΡΩ . ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ: 75% Ε.Ε. , 25% ΕΘΝΙΚΟΙ ΠΟΡΟΙ

Δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων

Χώρα καταγωγής	N	Ηλικία (Μ.Ο.)	Γυναίκες (%)	Εκπ/ση (Μ.Ο. 9δβ)	Διάρκεια (Μ.Ο. έτη)	Αθήνα/ Θεσ. (%)
Αλβανία	1124	36.2	46.7	4.5	12.6	37.9
Νέα κράτη-μέλη Ε.Ε.	265	38.8	60.6	4.8	9.6	38.1
Αν.Ευρώπη εκτός Ε.Ε.	225	39.8	64.4	5.5	10.7	61.3
Ασία-Αφρική-Ν.Αμερική	229	34.2	17.5	3.9	8.6	70.3
Σύνολο	1843	36.8	47.3	4.6	11.4	44.8

Γενικοί δείκτες κοινωνικοπολιτισμικής και ψυχολογικής προσαρμογής

- Πολιτισμικός προσανατολισμός
  - ✓ Προτίμηση στη χώρα προέλευσης ή στη χώρα υποδοχής
- Ψυχολογική προσαρμογή
  - ✓ Ενδοπροσωπικός τομέας (π.χ. αυτοεκτίμηση, συναίσθημα)
- Κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή
  - ✓ Διαπροσωπικός τομέας (π.χ. σχέσεις, συναλλαγές)
- Προσλαμβανόμενες διακρίσεις
  - ✓ Εσωτερίκευση περιστατικών υποτίμησης της ταυτότητας

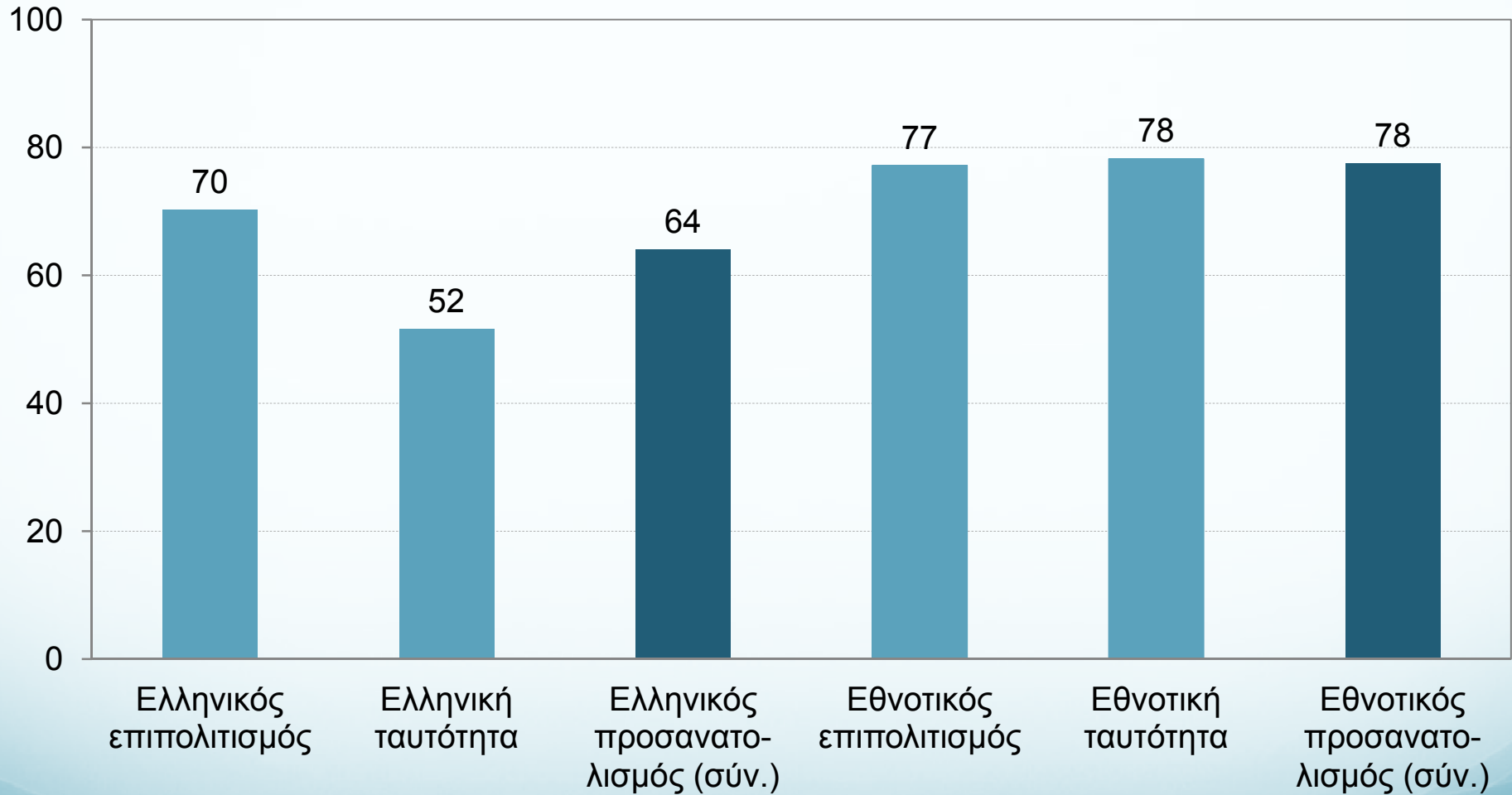

Πολιτισμικός προσανατολισμός

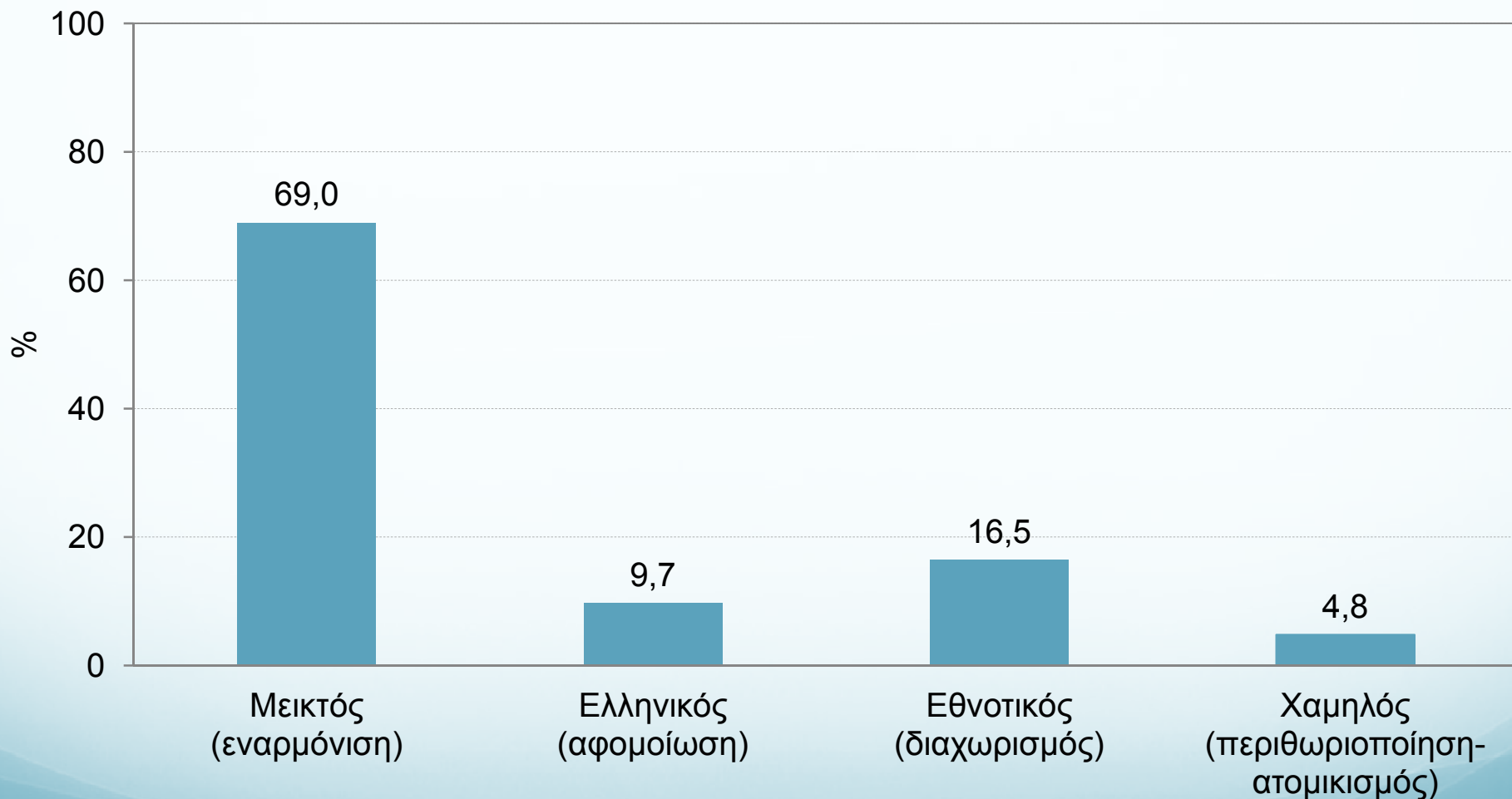
- **Ελληνικός προσανατολισμός** (3 προτ., $\alpha=.76$). Υιοθέτηση του ελληνικού τρόπου ζωής και της ελληνικής ταυτότητας, επιθυμία σύναψης σχέσεων με γηγενείς.
- **Εθνοτικός προσανατολισμός** (3 προτ., $\alpha=.71$). Διατήρηση του τρόπου ζωής και της ταυτότητας της χώρας καταγωγής, επιθυμία σύναψης σχέσεων με συμπατριώτες.
- **Στρατηγική επιπολιτισμού**. Συνδυασμός του ελληνικού και του εθνοτικού προσανατολισμού: *μεικτός-εναρμόνιση, ελληνικός-αφομοίωση, εθνοτικός-διαχωρισμός, χαμηλός-περιθωριοποίηση.*

Πολιτισμικός προσανατολισμός

Τύπος πολιτισμικού προσανατολισμού (στρατηγική επιπολιτισμού)

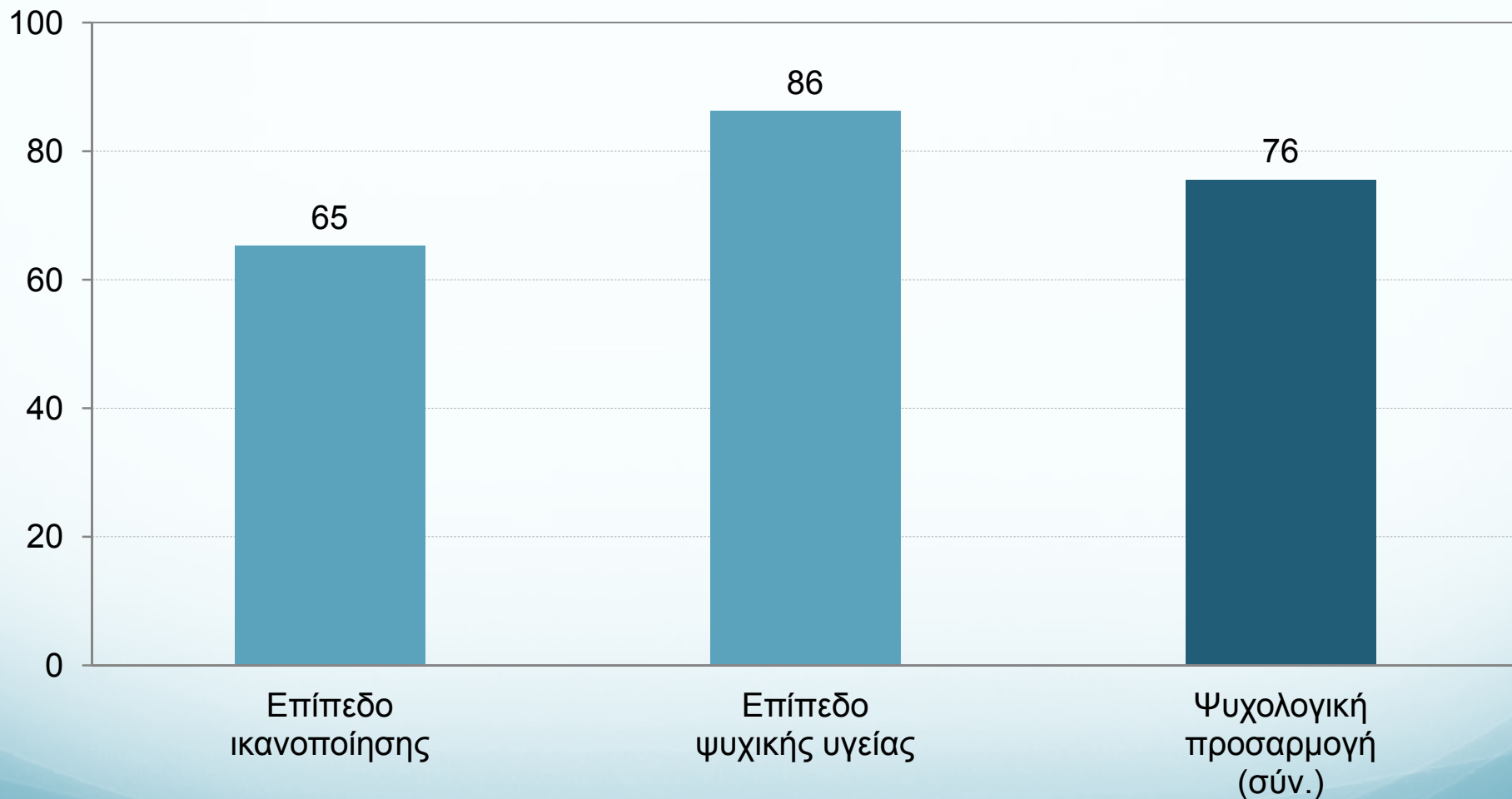

Ψυχολογική προσαρμογή

- **Επίπεδο ικανοποίησης (2 προτ., $\alpha=.82$).** Υποκειμενικό αίσθημα ευτυχίας, ικανοποίηση από τη ζωή και βαθμός εκπλήρωσης των προσδοκιών από τη μετακίνηση στην Ελλάδα.
- **Επίπεδο ψυχικής υγείας (7 προτ., $KR20=.70$).** Απουσία ψυχοσωματικών ή ψυχολογικών συμπτωμάτων, όπως π.χ. πονοκέφαλοι, αϋπνίες, άγχος, εκνευρισμός, αίσθημα κόπωσης.

Ψυχολογική προσαρμογή

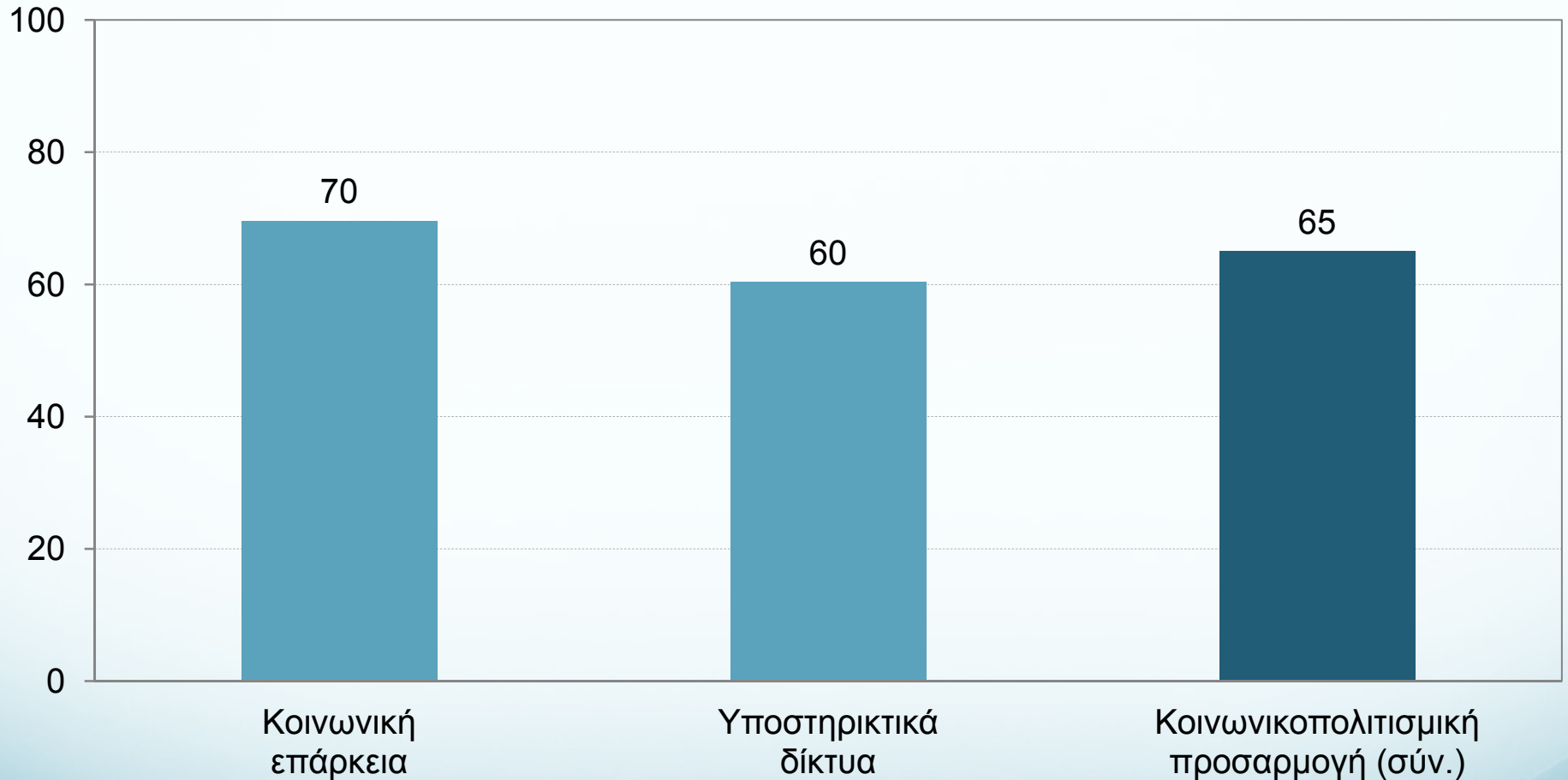
Κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή

- **Κοινωνική επάρκεια** (6 προτ., $\alpha=.87$). Αποτελεσματικότητα σε καθημερινές αλληλεπιδράσεις, στο διαπροσωπικό και το δημόσιο τομέα, όπως π.χ. ψώνια, εργασία, μετακίνηση με τα μέσα μαζικής μεταφοράς, συναλλαγές με φορείς.
- **Υποστηρικτικά δίκτυα** (6 προτ., $\alpha=.68$). Προσφυγή σε θεσμικούς ή σε άτυπους φορείς (π.χ. συμπατριώτες ή/και Έλληνες φίλοι, οικογένεια, σύλλογοι, ΜΚΟ, κρατικές δομές) προς αντιμετώπιση προβλημάτων και δυσκολιών.

Κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή

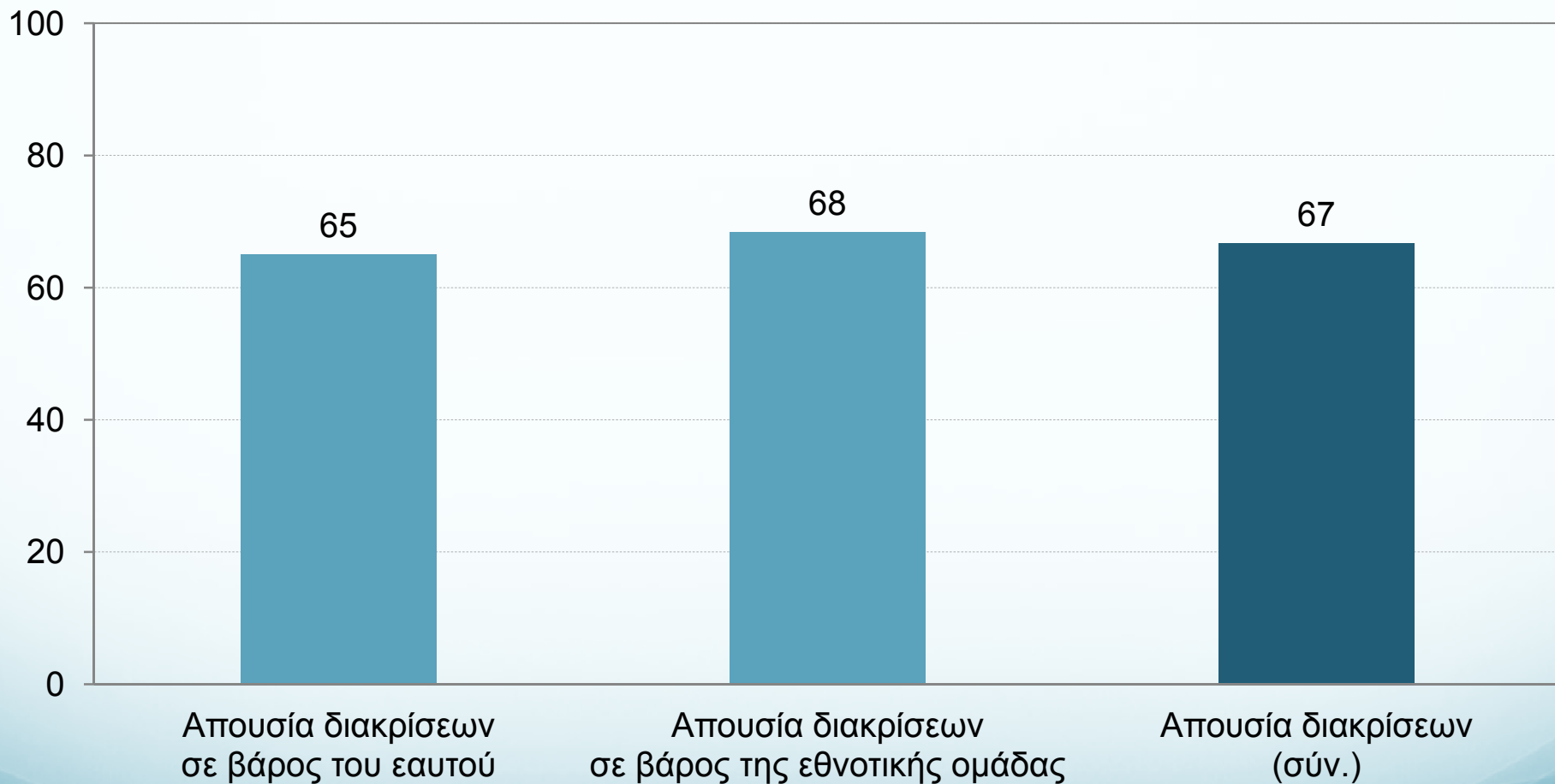

Προσλαμβανόμενες διακρίσεις (2 προτ., $\alpha=.87$)

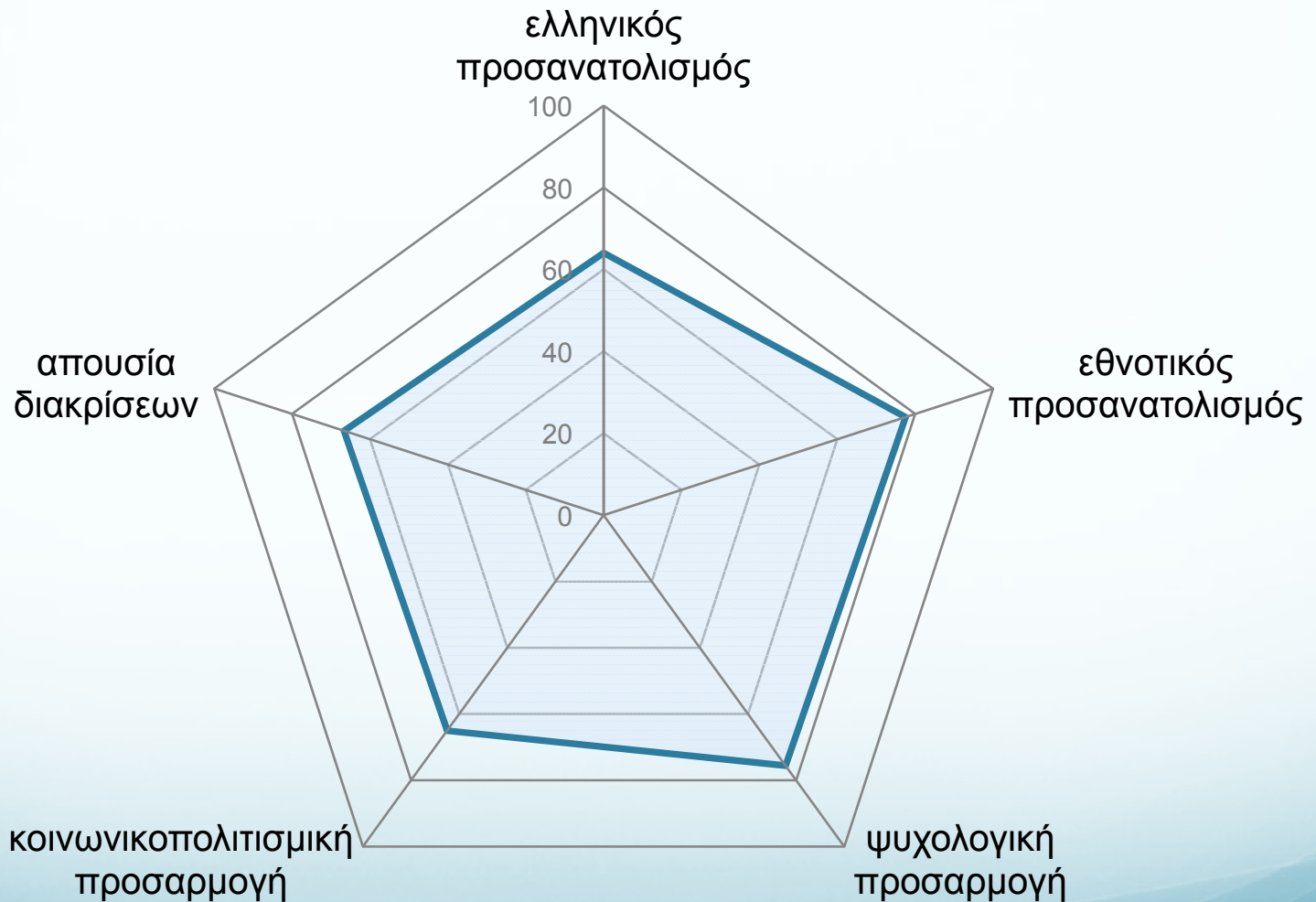
- Προσλαμβανόμενες διακρίσεις σε βάρος του εαυτού.
Η υποτίμηση της ταυτότητας ανάγεται σε ατομικές ιδιότητες ή ανεπάρκειες, δηλ. έχει προσωπικό χαρακτήρα.
- Προσλαμβανόμενες διακρίσεις σε βάρος της εθνοτικής ομάδας.
Η υποτίμηση της ταυτότητας αποδίδεται στην ένταξη σε συγκεκριμένη εθνοπολιτισμική ομάδα, δηλ. έχει συλλογικό χαρακτήρα.
- ✓ Αντίστροφη βαθμολόγηση, έτσι ώστε υψηλή βαθμολογία να δηλώνει θετική προσαρμογή (απουσία διακρίσεων).

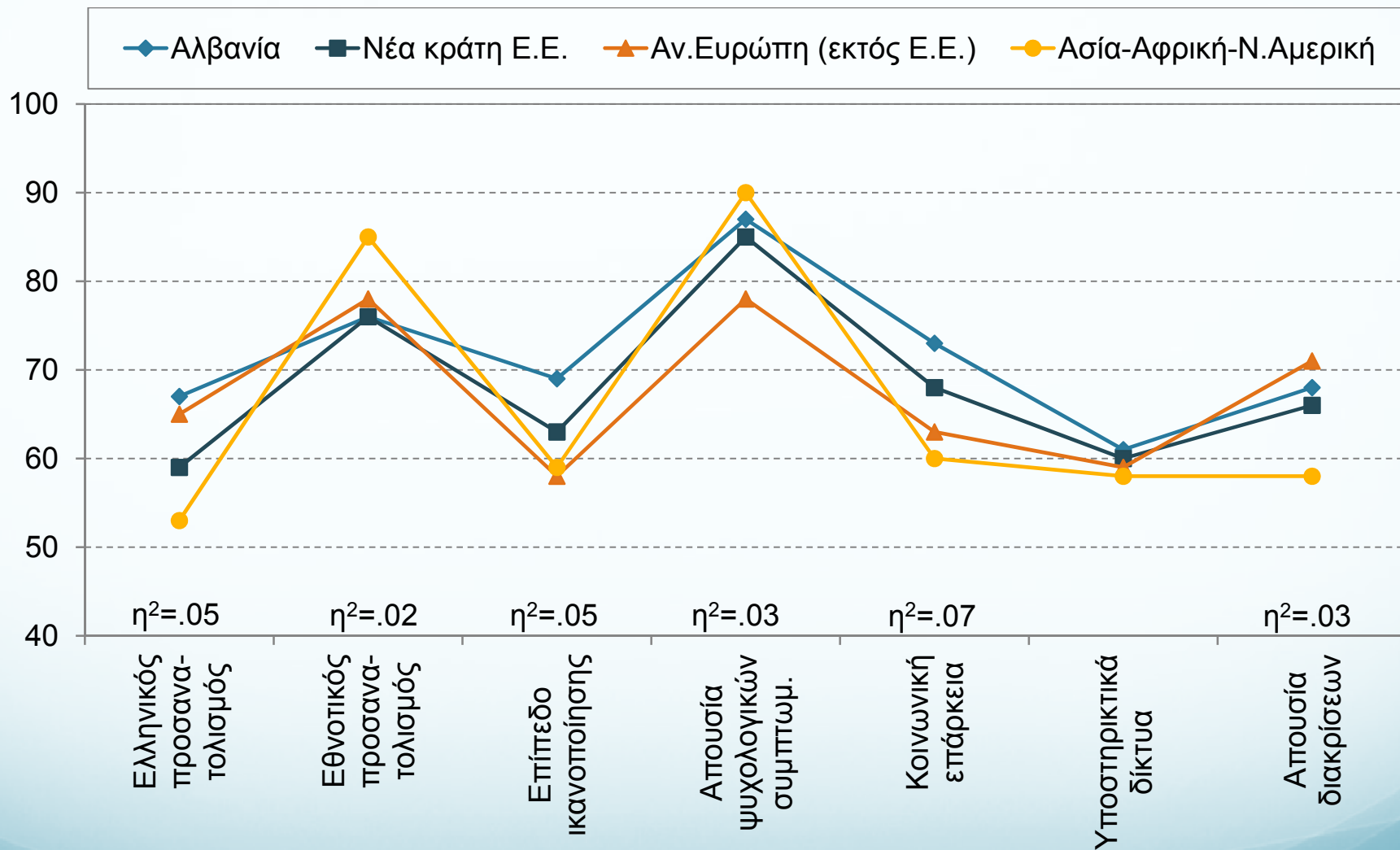
Προσλαμβανόμενες διακρίσεις (αντίστροφη βαθμολόγηση)

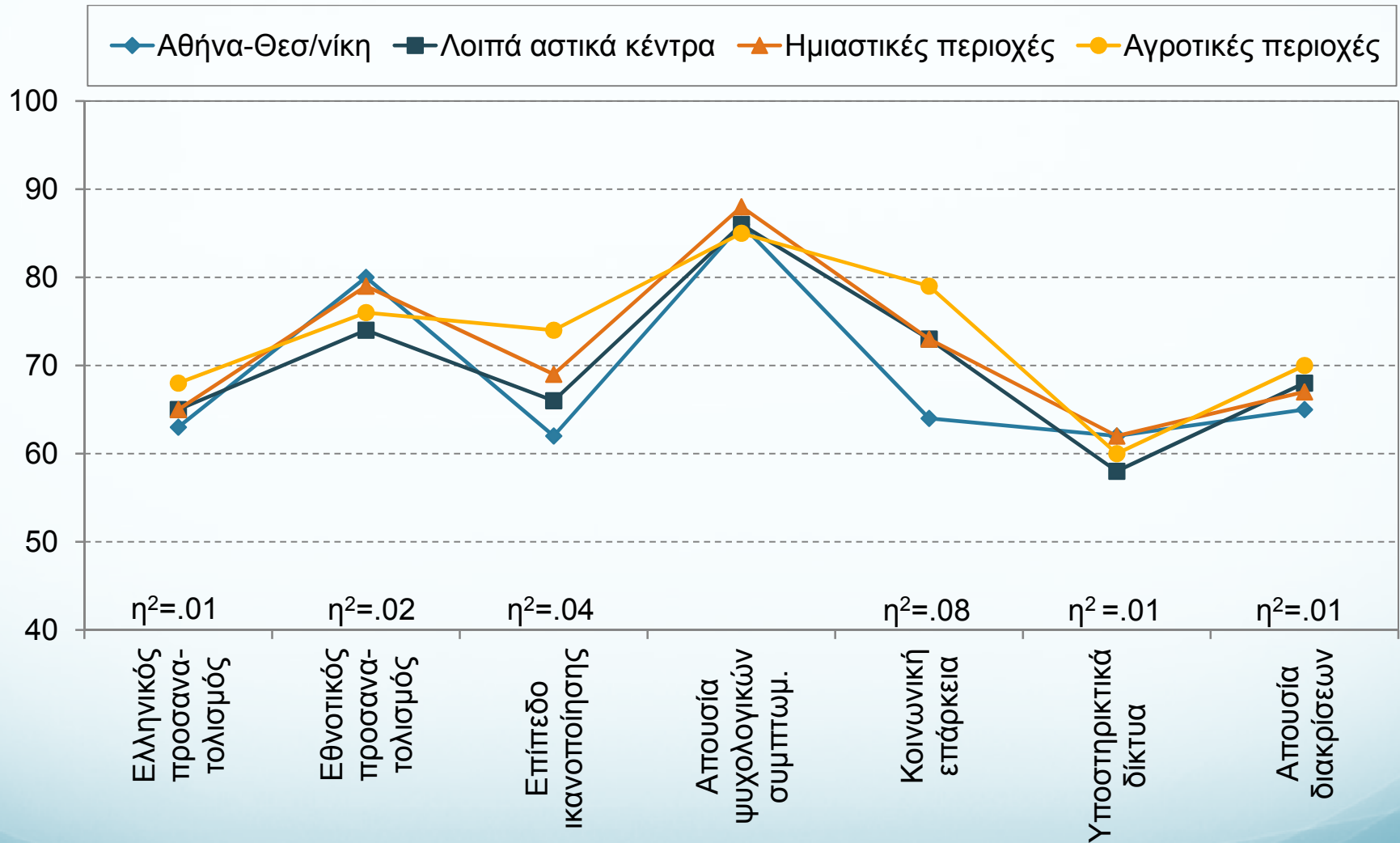
Βαθμολογία των γενικών δεικτών ψυχολογικής και κοινωνικοπολιτισμικής προσαρμογής

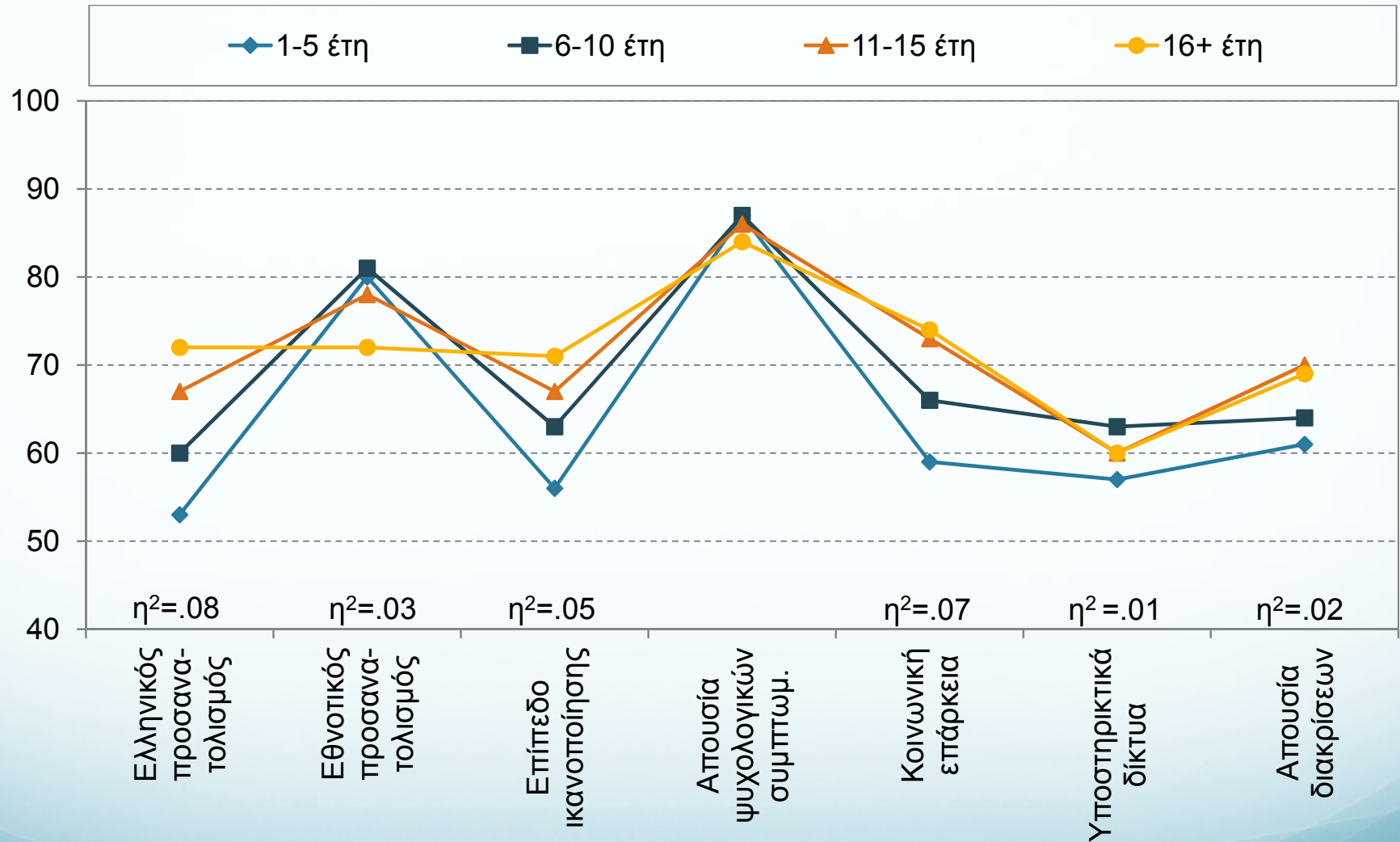
Διαφορές ως προς την ομάδα υπηκοότητας

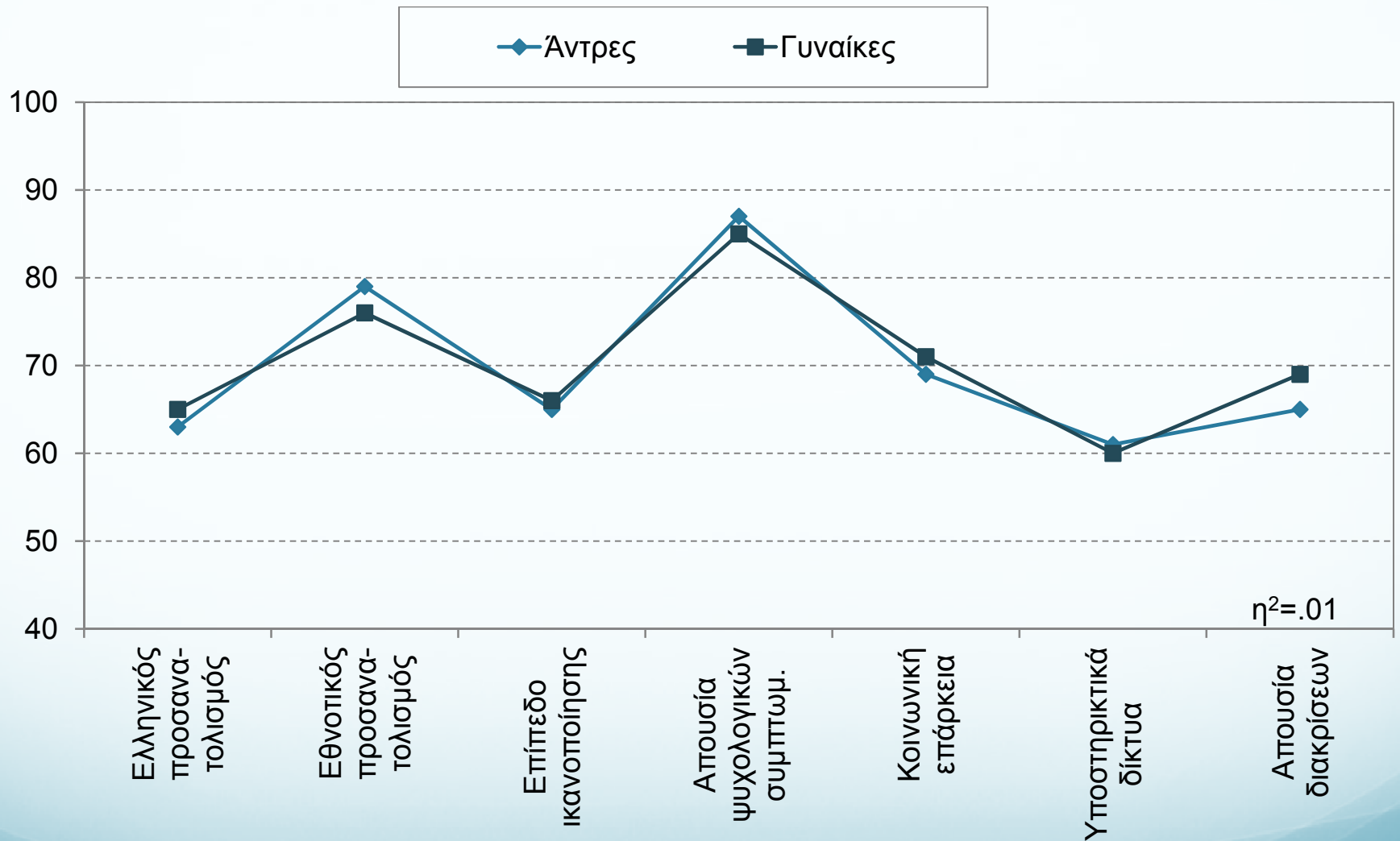
Διαφορές ως προς το επίπεδο αστικότητας

Διαφορές ως προς τη διάρκεια παραμονής

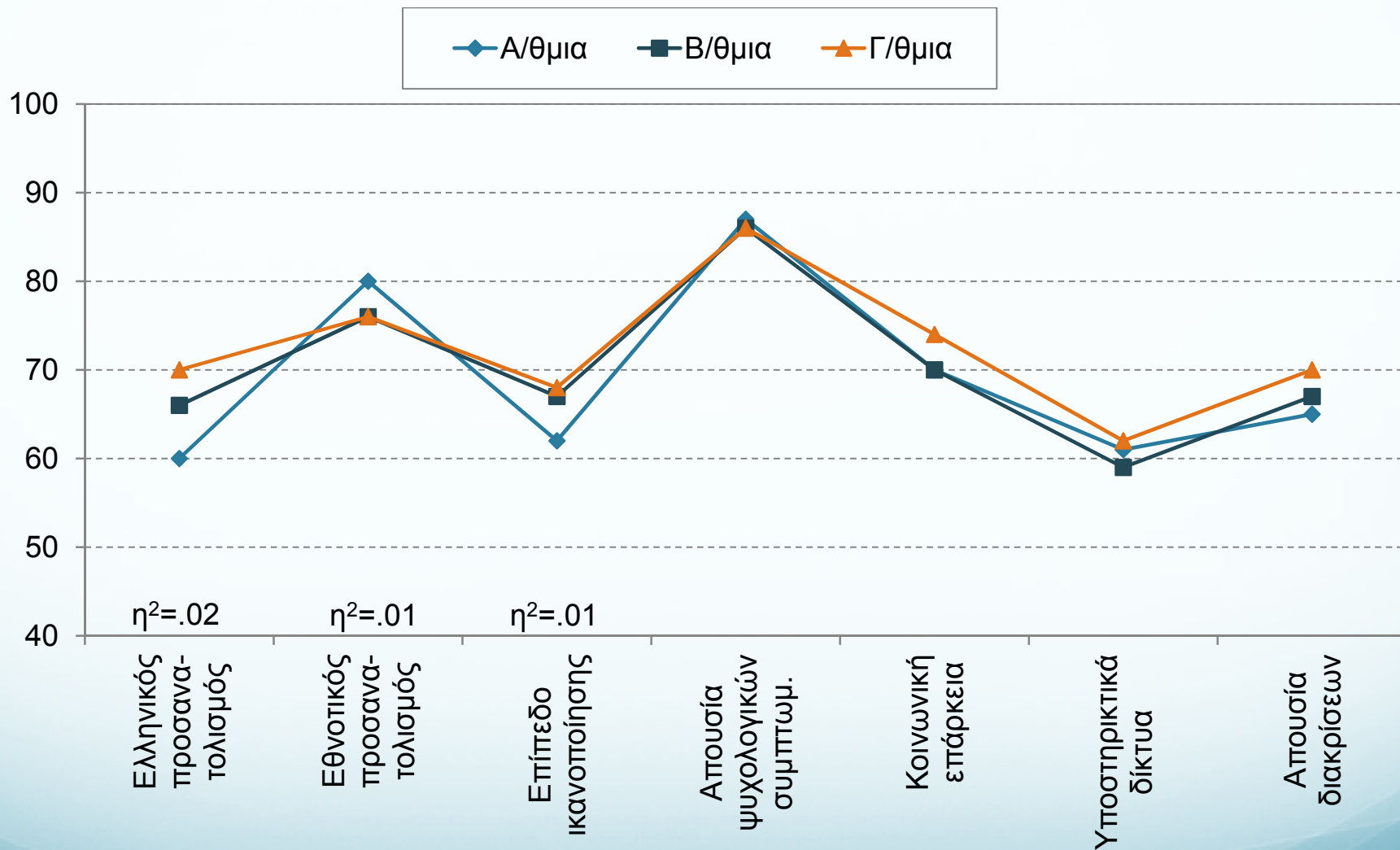

Διαφορές ως προς το φύλο

Διαφορές ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης

Εμπειρική έρευνα II: Γηγενείς εκπρόσωποι φορέων

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗΣ & ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΕΝΤΑΞΗΣ ΥΠΗΚΩΝ ΤΡΙΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΔΡΑΣΗ 2.1 "ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΔΕΙΚΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΥΠΗΚΩΝ ΤΡΙΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ". ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ: 629.664 ΕΥΡΩ . ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ: 75% Ε.Ε. , 25% ΕΘΝΙΚΟΙ ΠΟΡΟΙ

Συμμετέχοντες ανά κατηγορία φορέα

Κατηγορία φορέα	N	%
Εργασία	105	26,6
Εκπαίδευση	83	21,0
Υγεία-πρόνοια	93	23,5
Στέγαση	42	10,6
Πολιτική-κοινωνική συμμετοχή	72	18,2
Σύνολο	395	100

Γενικοί δείκτες διαπολιτισμικής προσαρμογής των γηγενών εκπροσώπων φορέων

- Πολυπολιτισμικές στάσεις
  - ✓ Έμφαση στο γνωστικό και στο συναισθηματικό στοιχείο
- Διαπολιτισμική επικοινωνία
  - ✓ Έμφαση στην έκδηλη συμπεριφορά

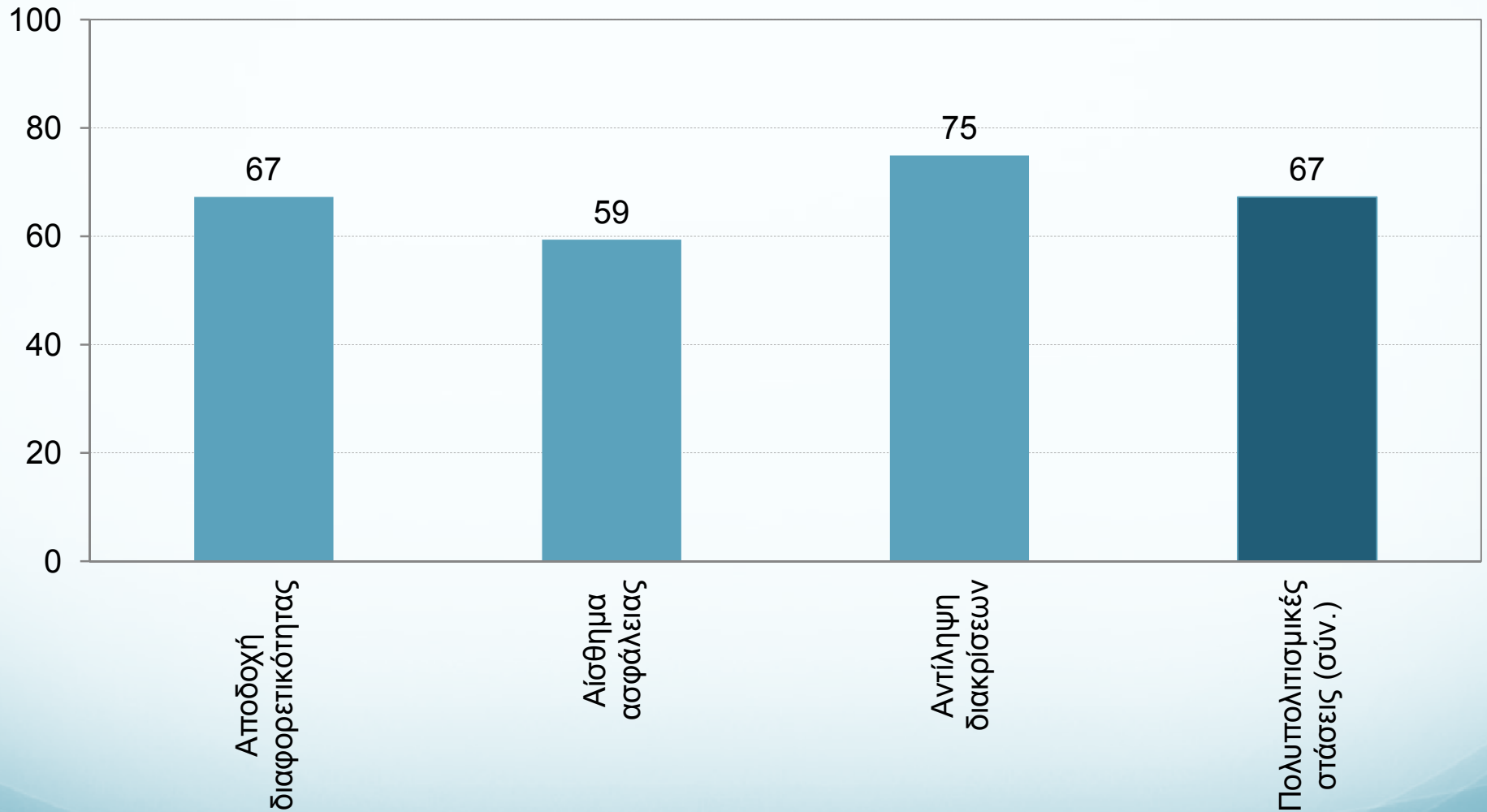

Πολυπολιτισμικές στάσεις

- **Αποδοχή διαφορετικότητας** (5 προτ., $\alpha=.77$). Θετικές στάσεις και αντιλήψεις απέναντι στην πολιτισμική ετερότητα και την παρουσία μεταναστών στην Ελλάδα.
- **Αίσθημα ασφάλειας** (8 προτ., $\alpha=.80$). Αρνητικές στάσεις και αντιλήψεις απέναντι στην πολιτισμική ετερότητα, αίσθημα ανασφάλειας και απειλής από την παρουσία μεταναστών στην Ελλάδα (αντίστροφη βαθμολόγηση).
- **Αντίληψη των διακρίσεων σε βάρος των μεταναστών** (2 προτ., $\alpha=.60$). Αναγνώριση των διακρίσεων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες στην ελληνική κοινωνία.

Πολυπολιτισμικές στάσεις

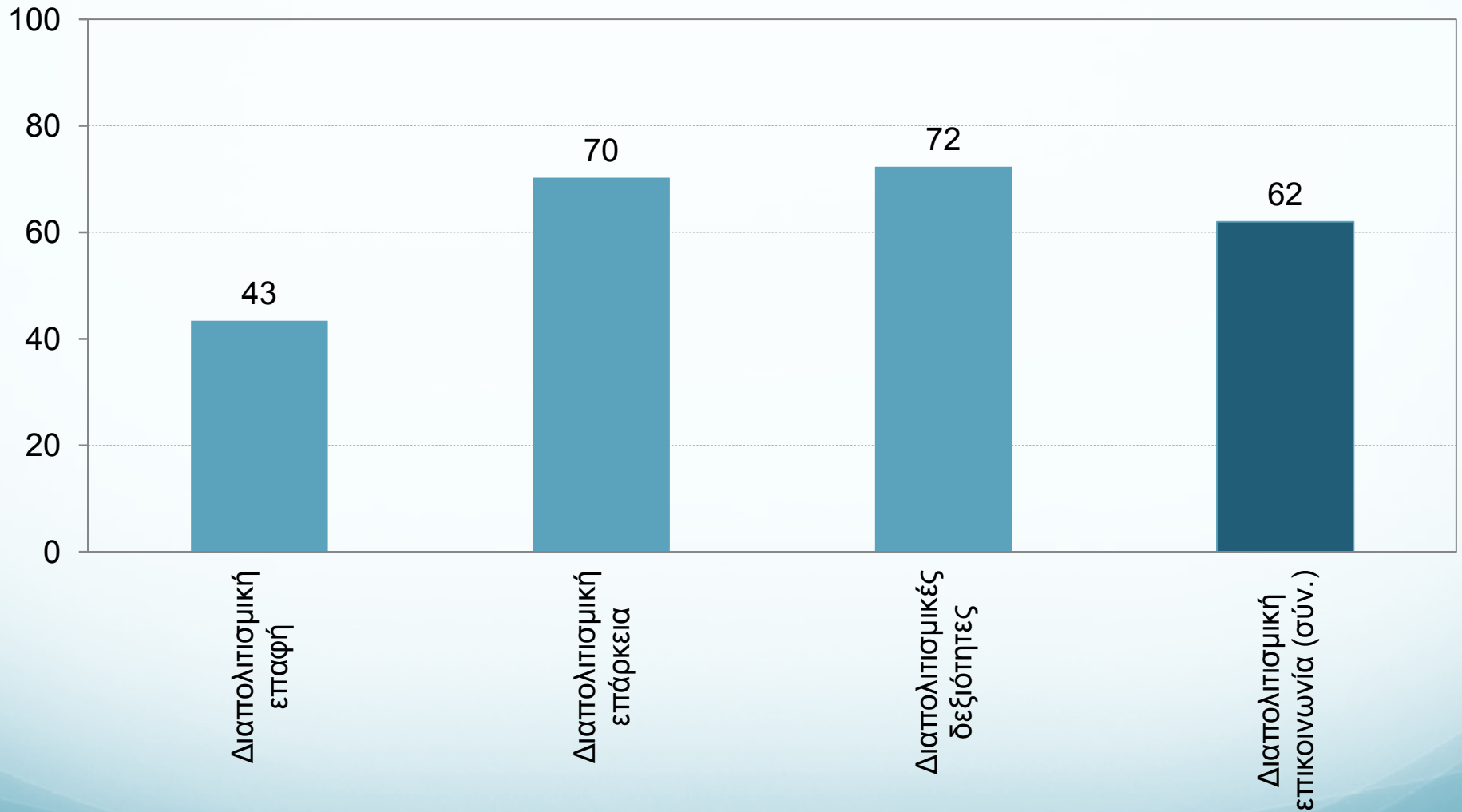

Διαπολιτισμική επικοινωνία

- Διαπολιτισμική επαφή (4 προτ., KR20=.64). Συχνότητα προσωπικής επαφής με άτομα διαφορετικής εθνικότητας στην οικογένεια, την εργασία, τη γειτονιά, την αγορά.
- Διαπολιτισμική επάρκεια (3 προτ., α =.82). Πρόσληψη της αυτοαποτελεσματικότητας όσον αφορά τη διαπροσωπική επικοινωνία με μετανάστες.
- Διαπολιτισμικές δεξιότητες (8 προτ., α =.66). Τομείς που παρεμποδίζουν την κατανόηση κατά την προσωπική επαφή με μετανάστες (αντίστροφη βαθμολόγηση).

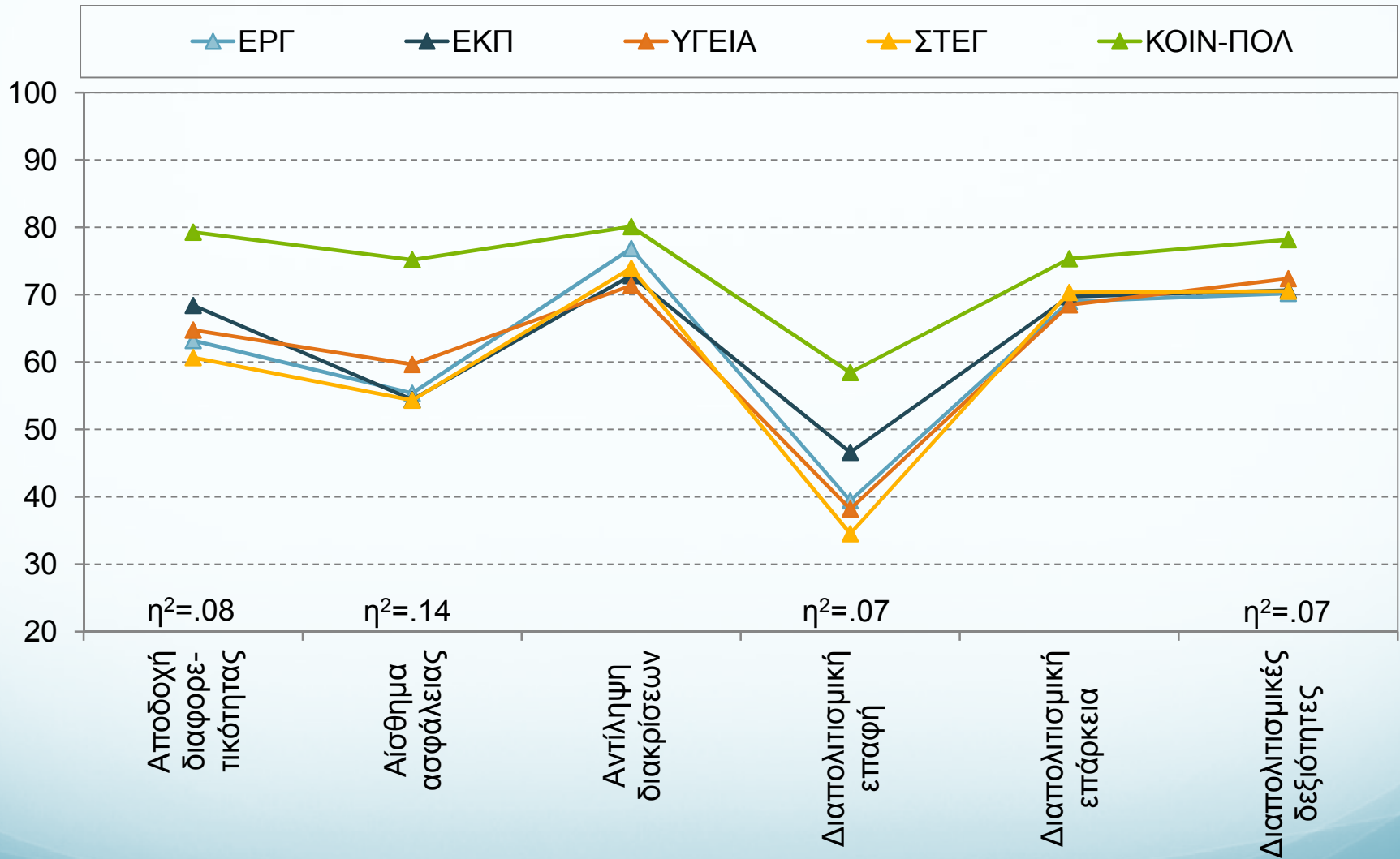

Διαπολιτισμική επικοινωνία

Διαφορές ως προς την κατηγορία φορέα

Σύνοψη – Συμπεράσματα

- Ο πολιτισμικός προσανατολισμός των μεταναστών είναι, γενικά, ισορροπημένος. Οι περισσότεροι επιλέγουν τη στρατηγική της *εναρμόνισης*, δηλ. συνδυασμό των ελληνικών και των εθνοτικών πολιτισμικών στοιχείων.
- Στον ψυχολογικό τομέα οι μετανάστες συγκεντρώνουν χαμηλό δείκτη *ψυχοπαθολογίας* και *επίπεδο ικανοποίησης* άνω του μεσαίου σημείου της κλίμακας μέτρησης.
- Ο βαθμός *κοινωνικοπολιτισμικής προσαρμογής* είναι πιο χαμηλός, συγκριτικά με τον ψυχολογικό τομέα, εξαιτίας των σχετικά περιορισμένων *υποστηρικτικών δικτύων*.
- Η αναφερόμενη *πρόσληψη της διάκρισης* κυμαίνεται σε χαμηλό, αλλά υπολογίσιμο, επίπεδο.

Σύνοψη – Συμπεράσματα

- Η διαπολιτισμική προσαρμογή (πολυπολιτισμικές στάσεις, διαπολιτισμική επικοινωνία) των γηγενών εκπροσώπων φορέων κυμάνθηκε σε υψηλότερο επίπεδο, συγκριτικά με προηγούμενες έρευνες στον γενικό πληθυσμό.
  - ☞ Αυτό οφείλεται ενδεχομένως σε τάση συμμόρφωσης των συμμετεχόντων με το κοινωνικά επιθυμητό...
  - ☞ ...είτε αντανακλά πραγματικά αυξημένη διαπολιτισμική ενσυναίσθηση λόγω ειδικών παραγόντων (κοινωνικο-δημογραφικό προφίλ, συνθήκες πλαισίου).

Προτάσεις – Προοπτικές

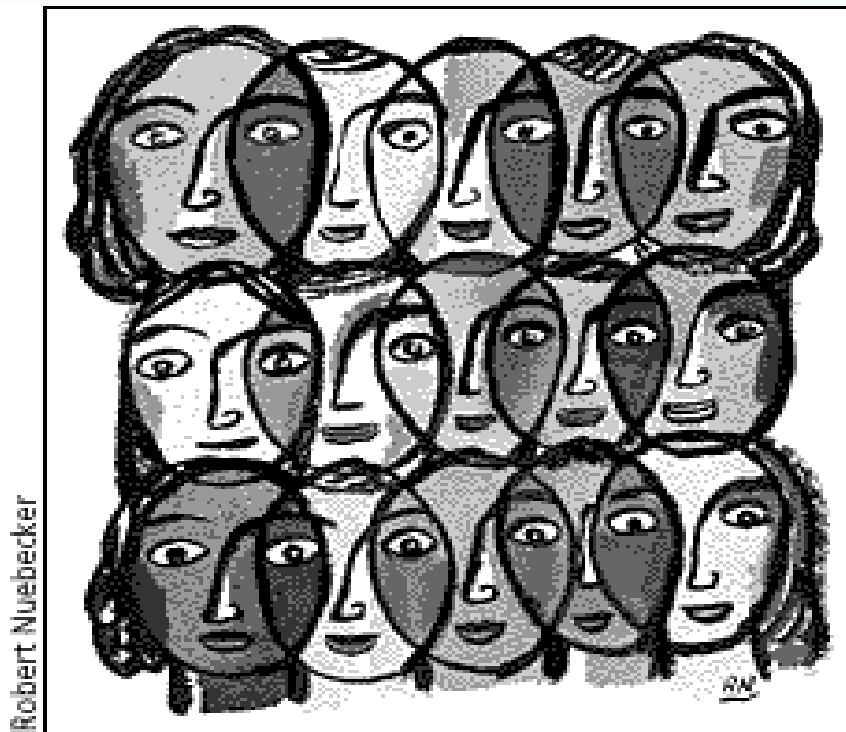
- Η σχετικά χαμηλή βαθμολογία των μεταναστών όσον αφορά τα υποστηρικτικά δίκτυα δηλώνει ανάγκη για μεγαλύτερη *κοινωνική στήριξη* από τους ελληνικούς θεσμούς.
- Επιπλέον, προτείνονται προληπτικές δράσεις στους τομείς της *ψυχικής υγείας* και των *προσλαμβανόμενων διακρίσεων*, τα χαμηλά επίπεδα των οποίων δεν θα έπρεπε να εκληφθούν λανθασμένα ως εφησυχαστικά.
- Η ενίσχυση της ψυχικής υγείας, της κοινωνικής επάρκειας και του ελληνικού προσανατολισμού αναμένεται να λειτουργήσει θετικά σε *πολλαπλές όψεις της ένταξης* των μεταναστών (π.χ. εργασία, υγεία, κοινωνική-πολιτική συμμετοχή).

Προτάσεις – Προοπτικές

- Το εύρος διακύμανσης της ψυχοκοινωνικής προσαρμογής των μεταναστών είναι σχετικά περιορισμένο ως προς ατομικούς δημογραφικούς παράγοντες όπως το φύλο, η ηλικία και η εκπαίδευση.
- Αντιθέτως, πιο σημαντικός αναδεικνύεται ο ρόλος των *διομαδικών σχέσεων* και των *δυναμικών διεργασιών σε συνάρτηση με το πλαίσιο* (καταγωγή, αστικότητα, διάρκεια παραμονής).
- Από τις παραπάνω διαπιστώσεις προκύπτει ότι η ανάληψη δράσεων στο πλαίσιο μιας στοχευμένης μεταναστευτικής πολιτικής δεν είναι μόνο αναγκαία, αλλά αναμένεται να είναι και αποτελεσματική.

Ευχαριστώ για την προσοχή σας!

 vpavlop@psych.uoa.gr

 <http://www.psych.uoa.gr/~vpavlop>

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46, 5-34.
- Ζήση, Α. (2006). Μετανάστευση και ψυχική υγεία: Ανασκόπηση εμπειρικών ευρημάτων. *Ψυχολογία*, 13(3), 95-108.
- Koneru, V., Weisman de Mamani, A., Flynn, P., & Betancourt, H. (2007). Acculturation and mental health: Current findings and recommendations for future research. *Applied and Preventive Psychology*, 12, 76-96.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradović, J., & Masten, A. (2008). Acculturation and adaptation of immigrant adolescents in Greek urban schools. *International Journal of Psychology*, 43(1), 45-58.
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ., Τάκης, Ν., Παυλόπουλος, Β., & Masten, A. (2008). Ψυχική ανθεκτικότητα, μετανάστευση και εφηβεία. Στο Τζ. Καβουνίδη, Β. Καρύδης, Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, & Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη (Επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες - Πολιτικές - Προοπτικές* (Τόμ. Β, σελ. 162-177). Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- Μπεζεβέγκης, Η., & Παυλόπουλος, Β. (2008). Επιπτώσεις της μετανάστευσης: Προσαρμογή των μεταναστών. Στο Η. Μπεζεβέγκης (Επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Επιπολιτισμός και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σελ. 72-93). Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- Παπαστυλιανού, Α. (Επιμ.). (2005). *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλιννόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παυλόπουλος, Β., & Μπεζεβέγκης, Η. (2008). Διεργασίες επιπολιτισμού των μεταναστών. Στο Η. Μπεζεβέγκης (Επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Επιπολιτισμός και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σελ. 54-71). Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- Παυλόπουλος, Β., Ντάλλα, Μ., Καλογήρου, Σ., Θεοδώρου, Ρ., Μαρκούση, Δ., & Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2009). Επιπολιτισμός και προσαρμογή μεταναστών εφήβων στο σχολικό πλαίσιο. *Ψυχολογία*, 16(3), 400-421.
- Sam, D., & Berry, J. W. (Eds.). (2006). *The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Ward, C., Bochner, S., & Furnham, A. (2001). *The psychology of culture shock* (2nd ed.). Hove, UK: Routledge.
- Χρυσόχοου, Ξ. (2005). *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα: Οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

